

**КИБЕР-ЗАВИСИМОСТТА НА СЪВРЕМЕННОТО ДЕТЕ ПРЕЗ ПОГЛЕДА
НА УЧИТЕЛЯ**

Мария Стоянова Дишкова

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас

CYBER-DEPENDENCE OF THE MODERN CHILD THROUGH THE TEACHER'S EYES

Maria Stoyanova Dishkova

University „Prof. d-r Asen Zlatarov“, Burgas

** Авторът изразява своята благодарност на научен проект ДН 05/2016. „Дигитални компетенции и медиаобразование в предучилищна и начална училищна възраст (2016–2019)“ за подкрепата, осигурена за настоящата статия.*

Abstract: This article shows the teacher's view about cyber-dependence of a modern child and its behavior in the classroom. The issue is extremely relevant in the context of the 21st century, when information technologies are not only a fact but a necessity, and they are actively involved in children's lives. Using the term „cyber-dependency“ it refers to the state in which the child overuse information technologies and Internet to such an extent that IT do not fulfill their intended purpose but only serve for gaming and escape from reality. The feeling is not so much like joy of staying on-line as with boredom and tense when the child is „out of the game.“ A study was conducted. 50 pedagogical specialists from different schools and towns were interviewed, most of whom have got a long experience in working with primary school children. The analysis of the results obtained makes it possible to draw particular conclusions.

Keywords: cyber-addiction, children, computer, Internet, primary school, teachers, parents, misuse, computer games

Статията разкрива гледната точка на началния учител относно кибер-зависимостта на съвременното дете и неговото поведение в класната стая. Проблемът е изключително актуален в контекста на 21-ви век, когато информационните технологии са не само факт, но и необходимост, и участват активно в живота на деца и възрастни. Използвайки термина „кибер-зависимост“ се визира онова състояние, в което детето злоупотребява с информационните технологии и Интернет до такава степен, че те не изпълняват своето предназначение, а служат единствено за игри и бягство от реалността. Усещането е свързано не толкова с радост от престоя он-лайн, колкото със скука и напрегнатост, когато детето е „извън играта“. Тук е мястото да се спомене теорията за новото „дигитално поколение“, която е изключително актуална¹. Според критерия „степен на боравене с информационни технологии“ (в зависимост от годината на раждане) се открояват четири основни категории хора (поколения): чужди на дигиталното (Digital Alians) – това са предшественици на технологиите, за които дигиталните устройства са напълно непознати, дори плашещи понятия; дигитални емигранти (Digital Immigrants) – тук попадат хората, които са достигнали зряла възраст без да имат контакт с информационните технологии, в резултат на което някои от тях се възползват сполучливо от предимствата им, а други ги възприемат неохотно; адаптиращи се към дигиталното (Digital Adaptives) – дигиталните устройства се появяват в юношеските години на това поколение и неговите представители се гмурват в тях, превръщайки се в тотални консуматори; дигитални туземци (Digital Natives) – това са поколенията, които не могат да живеят без информационните технологии, животът без Интернет е немислим за тях [1, стр. 226–227]. Причината за различията между тези поколения са обществено-политическите и технологичните обстоятелства, при които са се родили и живели. Всяко поколение притежава персонални характеристики, които напълно го отличават от останалите. Днес, именно компютърната грамотност, възприемчивостта и степента на боравене с информационни технологии е един от основните поводи за наличие на конфликт между поколенията, които трудно комуникират помежду си. Този факт не бива да се отрича или да ни кара да се боим, а по-скоро е нужно да се изследват и опознаят тези различия и да се вложат повече усилия за взаимно разбирателство. Безспорен факт е, че наличието и/или липсата на информационна грамотност днес се превръща във все по-значим фактор за интегри-

рането на човешкия индивид в обществото. Много интерес предизвикват поколенията X, Y, Z и Алфа. Тяхното разбиране крие генезисът на технологичната революция, която се случва в нашето съвремие [6, с. 132–133]. Поколенията се наименуват, като следва: Старейшини (родени преди 1925 г.); Строители (1925–1946 г.); Бейби бумъри (1946–1964 г.); Поколение X (1965–1979 г.); Поколение Y (1980–1994 г.); Поколение Z (1995–2009 г.) и Поколение „Алфа“ (2010–2014 г.) [1, 6, 8]. Австралийският футурист, демограф и социолог Марк МакКриндъл, дефинира следните ценности на поколението Z: вдъхновение, фокус върху определена задача и повече възможности за избор. Той смята, че представителите на това поколение са най-образовани, по-зрели за годините си, сериозни личности. Те растат по-бързо, съзряват по-рано, прекарват по-голямата част от времето си затворени въщи пред компютъра и са консуматори. Нещо повече: за тях е по-важна скоростта за изпълнение на поставена задача, отколкото качеството на изпълнението ѝ. Безспорно, дигиталният начин на живот бележи начина им на общуване. МакКриндъл подчертава още, че бъдещето е в ръцете на поколението Алфа, което познава тъчскрийна от много ранна детска възраст. Очаква се тези деца да не мислят за технологиите като инструменти, а да ги интегрират в живота си толкова много, че интернет за тях ще е навсякъде и във всичко [8, стр. 8–9]. Проведеното изследване засяга именно децата от поколения „Z“ и „Алфа“, т.е. ученици, които към днешна дата са в начална училищна възраст. Проучва се мнението на педагозите за „дигиталното поведение“ на децата. Оттук следва, че при анализиране на резултатите трябва да се има предвид и разликата в поколенията във връзка с отношението им към новите технологии. Всъщност, субективната оценка на възрастните е, че децата прекарват прекалено много време пред екрана и това ги ощетява в интелектуален и социален аспект. Въпросът е дали това е дигитална зависимост или характеристика на поколението?

Проблемът за кибер-зависимостта е обект на редица изследвания и провокира научното любопитство още от миналия век. Въпреки, че са направени много проучвания, явлението все още е обект на дискусии и няма единно мнение нито за неговото безспорно съществуване, нито за измеренията му. Любопитен е фактът, че в опитите си за дефиниране на понятието „кибер-зависимост“ се използват термини от „други зависимости“, най-често – наркотичната зависимост. В. Динева изразява мнение, че са налице много спорни въпроси относно диагностичните критерии, клиничните прояви, превантивната дейност и терапевтичните подходи за лечение и профилактика на зависимостта към компютри и Интернет [4, стр. 77]. Съществуват много тестове, създадени за измерване на зависимостта към информационните технологии, Интернет и компютърните игри. Те измерват злоупотребата според различни критерии и показатели, най-вече свързани с:

- Наличие на здравословни проблеми, хронично недоспиване, недохранване или затлъстяване, обездвижване, дехидратиране.
- Дефицити в социалния статус или нарушени взаимоотношения със семейството, близки, роднини, познати, приятели, колеги.
- Проблеми в работата или недостатъчна подготовка за училище, в зависимост от възрастта на зависимия.
- Психо-соматични нарушения – депресия, нервност, загуба на контакт с реалността.
- Поведенчески отклонения или невъзможност за контрол над употребата на Интернет.

Според Ж. Военкинова, сред основните критерии, определящи интернет зависимостта, могат да се посочат следните:

- Зависимото лице не желае да му се отвлеча вниманието, когато е в Интернет или е зает с компютърна игра. Ако неговото внимание бъде принудително отвлечено, той/тя се дразни.
- Лицето не е способно да си планира времето, което ще прекара пред компютъра. Сяда за малко и не усеща как са минали няколко часа. Нещо повече, никога не му е достатъчно времето, което е прекарал онлайн.
- Възможен е голям разход на средства за постоянно обновяване на софтуера.
- Постепенно започват да се отлагат професионалните ангажименти, домашните задължения, ученето, срещите с хора, уговорките.
- Личното здраве не е приоритет на зависимия – той пренебрегва съня и хигиената си, злоупотребява с кафе и други стимулатори, храни се нередовно със случайна и еднообразна храна.
- Лицето говори само на тема компютри, компютърни игри и Интернет [10, стр. 170].

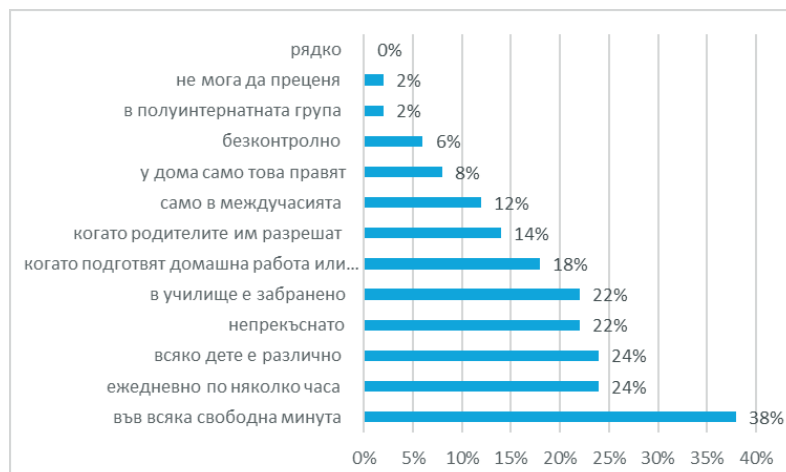
В своята монография (2014), д-р Иван Бонев прави обобщение на няколко изследвания и теории, на базата на които стига до извода, че не е ясно дали става дума за зависимост или проблемно поведение. Изучават се личностното развитие, индивидуалността, поведенческите особености, нивото на са-

моконтрол, взаимодействието личност-среда и др., както и стресовите ситуации и повишените изисквания на средата, но се разчита на самооценката на анкетираните. Това поставя под въпрос тяхната искреност и емпиричната доказуемост на данните [2, стр. 57–58]. Изследване, проведено през 2013 г. установява, че зависимите от Интернет ученици имат типични характеристики, основна сред които е справяне с вътрешните конфликти чрез пребиваването във виртуалната реалност. Това се явява компенсаторно поведение, което дава възможност за повишаване на увереността и самочувствието на неудовлетворения от своите стереотипи. Пристрастеният игнорира събитията, предпочита виртуалното общуване пред диалога „лице в лице“, отчуждава се от семейството и близките си, игнорира професионалните си задължения [5, стр. 53 – 54]. Темата за Интернет-пристрастяването и патологичната зависимост от новите технологии придобива все по-големи размери. Интернет създава нови медийни и комуникативни практики. Освен това променя живота и всекидневието на потребителя, а от там – неговите мисловни и сензитивни възприятия, както и интелектуалните му стремежи [9, стр. 70]. Въпросът е дали пребиваването в мрежата, която се разбира като информационна среда за високоскоростен пренос на данни, всъщност обогатява интелекта или по-скоро го ощетява [9, стр. 68]? Не бива да се пропуска следният факт: педагогическите субекти (родители и учители) също използват дигиталните устройства, за да „успокояват“ децата. „Може би най-лошото нещо, което правят родителите на своите деца е, че им дават достъп до компютри, таблети, лаптопи само, за да млъкнат. Все повече и повече деца стават роби на екрана, а средно детето прекарва до 6 часа на ден пред екрана. Последните проучвания показват, че 10 % от децата под 4-годишна възраст спят с таблети. Друго проучване сочи, че една трета от децата под 3-годишна възраст имат свои собствени таблети“ [3, стр. 34]. В някои класни стаи също има практика да се разрешава достъпа до телефони, за да се осигури тишина. Педагози споделят: „По-добре да си играят на телефоните, отколкото да се бият в междучасието“.

В настоящото анкетно проучване са включени 50 учители от цялата страна, работещи с ученици от различни възрасти, но тук са изследвани в качеството им на начални учители, т.е. техните заключения са на базата на наблюденията им над деца от начална училищна възраст. 7 от респондентите са мъже, останалите – жени. Анкетираните са на различна възраст, повечето от тях са с продължителен педагогически стаж. Изследването на мнението на учителите е провокирано от попълнените анкетни карти на учениците, които не винаги отразяват обективната истина. В този смисъл, по едни и същи въпроси се търси гледната точка на родители и учители, за да се направи сравнителен анализ и да се очертаят параметрите на проблема.

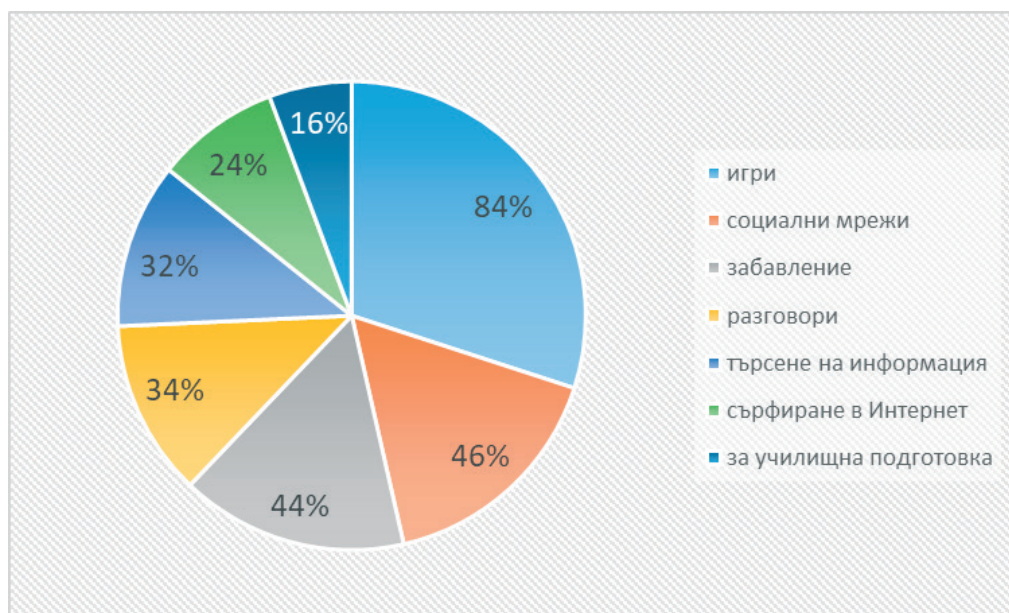
Изследваните лица са абсолютно категорични и всички посочват, че децата разполагат с лични смарт-телефони, но притежават или имат достъп и до други дигитални устройства. Едва четирима от анкетираните учители посочват, че децата нямат постоянен достъп до Интернет. Любопитен е фактът: 40% от респондентите са на мнение, че децата прекаляват с употребата на информационните технологии и Интернет, но 60% са категорично против това твърдение. 54% подчертават, че днешните деца не могат без това. 26% маркират, че ако се използват информационните технологии с образователна цел, това не е злоупотреба, а според 8% тази зависимост е нещо нормално.

Резултатите за честотата на използване на устройства от учениците, според учителите, е представена на фигура 1.

Фигура 1. Честота на използване на дигитални устройства от учениците

Педагозите подчертават, че децата използват дигиталните устройства най-вече за: игри (84%); социални мрежи (46%); забавление (44%); разговори (34%); търсене на информация (32%); сърфиране в Интернет (24%) и чак на последно място за училищна подготовка (едва 16%) (Фигура 2).

Фигура 2. Цел на използване на дигитални устройства от учениците

Наблюденията на анкетираните педагози над поведението на учениците, когато не могат да използват своя смартфон (таблет, лаптоп, компютър) също са различни. Най-много от тях (50%) маркират, че на децата им става скучно. Освен това се дразнят (34%) и стават шумни (20%). Някои деца се ядосват (22%), стават напрегнати (18%) и изнервени (6%), дори гневни (12%). Има ученици, които се чувстват ограбени (14%) и тъжни (8%). Едва 12% от респондентите смятат, че на учениците им е безразлично, защото могат да правят много други неща, а 8% са на мнение, че няма момент, в който децата да не играят.

Анкетираните педагози смятат, че употребата на смартфон (таблет, лаптоп, компютър) учениците заместват с, както следва (отново в низходящ ред): телевизия – 62%; игра с приятели – 50%; игра на открито – 42%; несравнимо е – 14%; четене на книга – 8%; нищо – 4%.

Понякога се налага педагогът да ограничи достъпа на ученика до смартфона (таблета, лаптопа, компютъра). Друг път се налага първо да се свърши нещо друго в междучасието. Тогава учениците: бързат да приключат задълженията си, без да се интересуват от резултата – 30%; започват да водят преговори – 28%; хитруват – 26%; не се съобразяват с изискванията – 22%; много се ядосват – 22%; търпеливо изчакват да дойде желаният момент – 22%; карат се с учителя – 12%; не е проблем – 8%; търсят подкрепа от някой друг, например родител – 6%; сърдят се – 6%; старателно си свършват работата – 6%; отказват да се подчинят на волята на педагога – 2%; приемат го нормално – 2%.

В допълнение към всичко казано дотук, учителите споделят още, че е много трудно да се контролира използването на телефоните в училище. Докато играят, децата са напълно вглъбени и „нито предават, нито приемат“. Те не могат да бъдат „откъснати“ от това, с което се занимават онлайн. Забравят да пият вода, да отидат до тоалетна в междучасието, да се подготвят за следващия час. Еуфорията от спечелено ниво в играта е заразна и бавно отминава. Често се налага да се забави започването на следващия час с няколко минути, за да се успокоят учениците. Има училища, където регламентът е по-строг и не се разрешава да се играе с телефони изобщо. Те се използват единствено за връзка с родител или в спешни случаи (здравословни проблеми, бомба, когато се налага да си тръгнат по-рано и др.). Учениците работят в Интернет само, когато имат часове по компютърно моделиране. Освен това през последните няколко години намалява употребата на лаптопите и настолните компютри за сметка на телефоните.

Получените резултати от проведеното изследване са изключително показателни. Оказва се, че достъпът до информационните технологии и Интернет е почти неограничен. Тяхната употреба е свързана най-вече с игри и забавление, и по-малко – с училищна подготовка. Децата не харесват да бъдат ограничавани, а ако между тях и мрежата стои изпълнението на конкретна задача, те я изпълняват бързо, без оглед на качеството. Когато са онлайн, са откъснати от реалността и трудно се комуникира с тях. Разбира се, по-

вечето педагози оценят това негативно, но някои от тях признават, че поведението им е нормално. Видно е, че учениците проявяват симптоматика на зависимост, но в същото време тя може да се разчете и като характеристика на поколението. Т.е. фактите са налице и те са неоспорими, но гледната точка на педагога може би зависи от неговите нагласи спрямо подрастващите. Факт е, че в нашето съвремие „дигиталната грамотност“ и „дигиталните умения“ не са само добро пожелание, а задължително условие, за да стане всеки уверен и пълноценен гражданин на обществото. В този смисъл, децата са изправени пред много сериозни предизвикателства, защото тяхното израстване не предполага само социални, но и технически умения [1, с. 229]. Интернет непрекъснато открива неограничени перспективи за модернизирани и подобряване на живота. Едновременно с това, обаче, все повече се превръща в среда на множество неправомерни действия и престъпления. В тази нова комуникационна среда са поставени на изпитание, както неприкосновеността на личния живот, така и сигурността и защитата на личните данни [11, стр. 159 – 160]. Компютърното ограмотяване трябва не само да подобрява техните умения за боравене с новите технологии, но и способността им да пазят своята безопасност онлайн.

Тук стигаме до момента, в който трябва да се подчертае нуждата от използването на информационните технологии в образованието на подрастващите. След като в 21-ви съжителстват различни поколения, някои от които използват активно, а други – не, дигитални устройства, вече може да се говори и за различни видове грамотност, без, обаче, да се счита, че традиционната грамотност губи своята позиция на задължителна. Тя вече върви задължително в комбинация с други видове грамотност (дигитална, мултимедийна, информационна), които не я изместват, а надграждат. Например, информационната компетентност предполага способност за намиране, разбиране, оценяване и прилагане на информацията в различни форми за решаване на лични, социални, глобални проблеми. Формирането на истинска информационна компетентност означава най-вече формиране на универсални навици за мислене и решаване на задачи [8, стр. 8–9]. По отношение обучението на децата от „дигиталното поколение“ не може да се очаква, че то няма да загуби очарованието си в класическия му вариант. В резултат на непрекъснатия контакт с екран (телевизионен, компютърен) у съвременните деца са се развили: висока скорост и многоканалност на възприятията; очакване за съвременна реакция и възнаграждение на момента; изискване за постоянна връзка към мрежата им от приятели и ресурси; непрекъснат достъп до разнообразни информационни източници. Учениците вече се доверяват повече на Интернет, отколкото на училището. Ако се нуждаят от информация, те използват „търсачка“ или задават въпроса си в „чатовете“. Когато им е скучно, се разнообразяват с нестихващото изобилие от разнообразие на електронните игри и виртуалното пространство. Съвсем обичайно е да бъдат отегчени и незаинтересовани от класическия подход на преподаване в училище [1, стр. 230–231]. Но иновативният подход в обучението не трябва да се разглежда единствено като „обличане на учебния материал в атрактивни технологии“. Тяхната работа ще бъде успешна само след адекватната намеса на учителя, който мотивира и стимулира учениците да творят и да развиват себе си [6, с. 140]. Вниманието на децата трябва да е ангажирано с образователния процес, а не всичко да им се поднася наготово, защото това е практика, която ощетява интелектуалното им развитие.

Имат ли място социалните мрежи в училище?

Образователните институции все по-често се ориентират към използването на социалните мрежи за различни цели. Затворените Facebook групи се използват много активно на ниво клас и някои от преподавателите вписват там част от изискванията, указанията, материалите извън традиционните канали на комуникация. Скоростта на разпространение на информацията и достъпът до нея през смартфони, таблети, лаптопи и компютри прави този процес много адекватен, респективно предпочитан от учители, деца и родители [7, стр. 22–29]. „В процеса на комуникацията участниците се срещат с множество фактори, които правят комуникацията трудна или неуспешна, като някои са свързани със субектите на комуникацията, други се отнасят до климата в организацията, трети се дължат на липса на подходящи комуникационни средства, а има и такива, които обременяват от стереотипите и предразсъдъците. Целият комуникационен процес също е податлив на шум, тормоз и смущения, които пречат на трансмисията – изпращането, получаването и обратната връзка“ [3, стр. 46–47]. Интернет-комуникацията е много удобна и приложима в съвременните условия на живот, които са изключително интензивни и изискват мобилност. Тя спестява време, средства и енергия. Нейната конкретност спестява редица противоречия, предизвикани от странични шумове, грешни послания или неправилното им декодиране. Езикът на тялото, мимиките и жестовете, които лисват във виртуалното общуване, правят комуникацията бедна на изразни средства, но много буквална, което приляга добре на характеристиките на поколенията „Z“ и „Алфа“: всичко да се случва на момента, без много усилия, но с незабавен резултат.

При използването на информационните технологии в образованието не бива да се акцентира само на успехите, без да се зачитат желанията и интересите на детето или да се направи оценка на усилията, вложени в постигането на крайния резултат. Пример за това е „истерията“ на много съвременни родители, които карат децата си да учат математика и програмиране до изтощение, защото смятат, че това ще им гарантира добра работа и висока заплата. В Европа все повече се говори за спешната необходимост от повишаване на дигиталната грамотност на обществото и най-вече на съвременните деца. Но трябва да се знае, че дигиталната грамотност е не само умение да програмираш, но и способност за разрешаване на проблеми, за създаване на иновации, за работа в екип, за ефективна комуникация. Всички изброени следва да бъдат приоритет в образованието на дигиталното поколение, защото те гарантират успешна работа, висока заплата и добри професионални партньори².

На базата на направения кратък литературен обзор и реализираното анкетно проучване могат да се направят няколко основни изводи:

1. Новите поколения „Z“ и „Алфа“ са дигитални, т.е. техният контакт с виртуалната реалност е толкова нормален, колкото и живота им във физическия свят. Този факт трябва да се има предвид при образованието на представителите на тези поколения, а не да се смята за фактор, който спира развитието им.
2. Съвременните ученици са изправени пред голямо предизвикателство, защото освен традиционно грамотни, те трябва да усвояват допълнителни умения, които да им гарантират подобаващо място в бъдещия свят.
3. Част от учениците в начална училищна възраст проявяват поведение на зависимост към Интернет и информационните технологии. На това трябва да се обърне внимание, но терапията да е насочена към преодоляване на „болестта“, а не към лекуване на симптомите. Принудителното ограничаване не е решение. Намирането на причините за „бягство от реалността“ е адекватна интервенция.
4. Новите технологии имат място в съвременното българско училище, но не само с цел повишаване на атрактивността им. Педагогът трябва да е непредубеден по отношение на дигиталното поколение, да познава добре неговите характеристики и да работи за оптималното развитие на децата.
5. Нагласата, че децата са „зависими“ и „затъпяват пред екрана“ е абсолютно погрешна. Първата стъпка към решаването на проблема е неговото дефиниране, а не вменияване на вина у детето за поведението му.

References:

1. Aleksieva, M. St., Digitalna epoha, digitalni tehnologii ...Inovatsia ili (r)evolyutsia v obshtuvaneto, organizatsiyata na ucheneto, prepodavaneto... Obrazovaniето. Sbornik dokladi ot Nauchna mezhdunarodna konferentsia "Horizonti v razvitiето na choveshkite resursi i znaniето", 2018. tom 2-ri, Burgas, ISBN 978-619-7126-11-2, s. 225–233.
2. Bonev, Iv., Problemnoto polzvanе na Internet (Mozhem li da go razpoznaem I kak da se spravim s nego). Monografia, Izdatekstvo „zape4at.com“, 2014, ISBN 978-954-2987-08-6, s. 1–153.
3. Boykov, V., Predpostavki za efektivna pedagogicheska komunikatsia. Sbornik s dokladi "Pedagogicheskata komunikatsia: nastoyashte i badeshte", Tsentar za obuchenie i kvalifikatsia na pedagogicheski spetsialisti OOD, Institut po retorika i komunikatsii, 2018, Izdatelstvo „Faber“, 2018, ISBN: 978-619-00-0712-8, s. 31–48.
4. Dineva, V., Za validnostta na diagnostichnite kriterii pri kompyutarna zavisimost i disfunktsionalna upotreba na Internet. 2015, Nauchni trudove na Rusenskia universitet, tom 54, seria 6.2, s. 74–78.
5. Enev, Sv., Spetsifika na prezhivyavane i povedenie na mladezhi, razvivashti zavisimost kam virtualnoto prostranstvo. 2013, Avtoreferat na disertatsia za prisazhdane na obrazovatelna I nauchna stepen "doktor", Meditsinski univeritet, Varna, s. 1–56.
6. Kyuchukova, D., Gergova, G., Digitalnoto pokolenie „Alfa“, promyanata na pedagogicheskite modeli i sazdvane na uspehna obrazovatelna tehnologia. Sbornik s dokladi "Pedagogicheskata komunikatsia: nastoyashte i badeshte", Tsentar za obuchenie i kvalifikatsia na pedagogicheski spetsialisti OOD, Institut po retorika i komunikatsii, 2018, Izdatelstvo „Faber“, 2018, ISBN: 978-619-00-0712-8, s. 131–140.
7. Mavrodieva, Iv., Sotsialni mrezhi, obrazovaten PR i obrazovaten menidzhmant. Sbornik s dokladi "Pedagogicheskata komunikatsia: nastoyashte i badeshte", Tsentar za obuchenie i kvalifikatsia na pedagogicheski spetsialisti OOD, Institut po retorika i komunikatsii, 2018, Izdatelstvo „Faber“, 2018, ISBN: 978-619-00-0712-8, s. 22–30.
8. Parizhkozha, L., Papancheva, R., Dicheva, El., Terzieva, M., Dimitrova, Kr., Digitalnite kompetentsii i

mediaobrazovaniето v preduchilishtna i nachalna uchilishtna vazrast – ponyatia i savremenni izsledvania po problema. Spisanie "Obrazovanie i tehnologii", volume 9, 2018, s. 5–19.

9. Todorova, D., Internet ili kakvo znanie "ostava v mrezhata". Sbornik dokladi ot Nauchna mezhdunarodna konferentsia "Horizonti v razvitiето na choveshkite resursi i znaniето", 2018. tom 2-ri, Burgas, ISBN 978-619-7126-11-2, s. 68–74.
10. Voenkinova, Zh. E., Social aspects of Internet relations. November, 2017, SocioBrains, International Scientific Refereed Online Journal with Impact Factor, Issue 39, ISSN 2367-5721, p. 169–174.
11. Yordanova, M., Kibersigurnostta – mezhdunarodni i natsionalni izmerenia. Sbornik s dokladi ot Yubileyna nauchna konferentsia s mezhdunarodno uchastie "Novata ideya v obrazovaniето", 2016, Burgas, tom 2-ri. ISBN 978-6199-7126-28-0, s. 159–170.

(Endnotes)

1. McCrindle, M., The ABC of XYZ: Understanding the Global Generations. Published by McCrindle Research Pty Ltd., 2014, Australia.
2. Narachnik za roditeli na digitalni detsa. DigitalKidZ, e-book – 2, 2014–2016.